

РОЗДІЛ III. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398.91:7.045.5:801.81](=161.2)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-2-31>

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТУ «СМЕРТЬ» В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

Собора Ю. Б.

аспірант відділу української та зарубіжної фольклористики

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського

Національної академії наук України

вул. Грушевського, 4, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-9725-4813

yulitasubr@gmail.com

Ключові слова: фольклорний
концепт, концепт смерті,
прислів'я, приказки, фольклор.

Фольклорний концепт як стійка одиниця «ментальних і психологічних ресурсів фольклорної свідомості» (О. Кузьменко) часто стає предметом дослідження, водночас із позиції фольклористики питання артикуляції концепту «смерть» в українських пареміях залишається відкритим і вимагає широкого вивчення, тому метою статті є вивчення специфіки інтерпретації концепту «смерть» у творах малих жанрів українського фольклору, зокрема прислів'їв і приказок, що входять до різних виданих збірань, які містять записи прислів'їв і приказок, зроблені в різних регіонах України впродовж другої половини XIX–XX ст.

Аналіз творів малих фольклорних жанрів дає змогу стверджувати, що паремії надають амбівалентні характеристики смерті, фіксуючи її протиставлення життю, неминучість, закономірність, постійну близькість як загрозу та нагадування про майбутнє кожного, несподіваність смерті або відхід як результат тривалої важкої хвороби. Ставлення до неї також неоднозначне: з одного боку, смерть є дуже сумним і жахливим явищем, але з іншого – іноді пов'язана зі звільненням після довгого важкого життєвого шляху. У прислів'ях фіксуються різночасові уявлення про смерть як про антропоморфну істоту з вираженими гендерними ознаками (стара кістлява жінка в чорному або білому вбранні); як про дорогу, з якої немає вороття; про зв'язок смерті з народженням і весіллям як з обов'язковими ланками життєвої програми; думки про перехід, під час якого душа покидає тіло; про інобуття, яке залежить від того, як пройшло земне життя; про рай і пекло як нагороду або покарання. У творах малих фольклорних жанрів смерть асоціюється з дією або процесом (умирати, умерти, іти, гаснути, гинути тощо), предметами та явищами (земля, могила, яма, дошка, лопата, похорон, ладан, свічка тощо), з потойбіччям (пекло, рай, інший світ), інобуттям (тіло без тіні, тіло без душі) тощо.

THE INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF DEATH IN UKRAINIAN PAROEMIAS

Sobora Yu. B.

*Postgraduate Student at the Department of Ukrainian and Foreign Folklore
Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of National Academy of Sciences Ukraine
Hrushevskoho str., 4, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9725-4813
yulitasubr@gmail.com*

Key words: *folklore concept, concept of death, proverbs, sayings, folklore.*

The article considers the essence of the notion of paroemia as a phenomenon of elucidating cognitive processes, defines the concept of the concept, folklore concept, studies the implementation of the concept of death in folk paroemias – proverbs and sayings. In addition, the article analyzes the spheres in which the most frequent and detailed interpretation of the image of death takes place, and the paroemias in which it is reflected.

It is important to note that there remain many issues related to the concept of death that have not been addressed. For instance, the problem of society's perception of death is still open and needs to be solved, therefore the relevance of the topic is quite significant. The aim of investigation is to discover the variety of interpretations of the concept of death in different Ukrainian small epic forms. Concepts have been created over centuries, and they concentrate all human life experience, thoughts, myths and ancient perceptions of the world in which people live. A person is accustomed to creating something new based on the previous knowledge and passing it on to the next generation in artistic, fictional, humorous or other unusual forms. It is widely known that the concept of death is one of the most popular and mysterious ones in folklore tradition. In Ukraine tradition, the concept of death reflects people's thoughts about life process and its ending, fantasies about world of the dead etc. Death is one of the most essential concepts in mythological vision of a human being which is opposite to life. Proverbs and various small folklore forms have preserved the form of its humanization (it is a very old bony woman, usually dressed in white), the basic colours (usually black and white), and human psychological attitudes towards it (death is considered an important but irreversible ontological level). Among other folklore genres and forms, proverbs have been the best way to concentrate all peculiarities of the concept of death. They also represent its ambivalence in the best way: on the one hand, death is a very sad and horrible phenomenon, but on the other hand – it is sometimes associated with freedom or release after a long hard life journey.

The relevance of this study is determined by the need to deepen the understanding of the paroemias that emerged in the period of syncretic art and are currently in active use.

The artistic reception of interpreting the concept “death” in proverbs and sayings has not yet been the subject of separate thorough scientific research, which adds novelty to the article.

Дослідженням явищ, які в сучасній гуманітаристиці зводяться до поняття «концепт», розпочинається чи не з античності, хоч сам термін виник набагато пізніше та увійшов у гуманітарний дискурс лише в минулому столітті. Особливо активно вивченням концептів науковці займаються від кінця ХХ ст. Для сучасного дослідження концептосфери мови та національної культури загалом

важливими є праці Є. Бартмінського, А. Белової, Е. Бенвеніста, А. Вежбицької, І. Голубовської, В. фон Гумбольдта, Ж. Дельоза, В. Іщенко, В. Карасика, Н. Ковальської, Т. Космеди, О. Кубрякової, В. Маслової, М. Некрутенко, О. Потебні, Т. Радзієвської, О. Селіванової, О. Тищенко та ін.

У сучасних студіях концепт пов'язується з поняттям культури та психічними процесами,

розглядається як одиниця родового й національного знання, як певний ідеальний об'єкт, утілення ментальної сутності, сукупність сталих образних уявлень про певний предмет чи явище, котрі побутують у звичайному середовищі.

Давно постало та плідно розглядається питання про концептосферу усної народної творчості. Певним чином підсумовуючи попередні роботи, О. Кузьменко сформулювала визначення фольклорного концепту як стійкої одиниці «ментальних і психологічних ресурсів фольклорної свідомості, словесно вираженої через ядерне слово та низку інших структурно-семантичних форм, яка дає змогу виявляти ієрархію цінностей і різні виміри життєвого досвіду: мовний, естетичний, чуттєвий, релігійний, гендерний» [5, с. 1442]. Л. Мушкетик визначає фольклорний концепт як «синтез «життєвого» й «наукового» понять ... осмислений образ дійсності у свідомості людини, який має назву й групується на певних культурно обумовлених уявленнях людини про саму дійсність» [7, с. 177]. Саме цими визначеннями послуговуємося в дослідженні.

Варто зауважити, що з погляду семантики та семасіології на українському мовному ґрунті концепти *смерті* та його антипода – *життя* (воно, власне, є також її передумовою), були ретельно опрацьовані. Відомі розвідки С. Величка, А. Загнітка, В. Карасика, Н. Ковальської, А. Оганесян, Л. Суворової, Ю. Степанова, Л. Федорюк та ін. Можемо констатувати, що питання про специфіку інтерпретації смерті у фольклорних творах ставало об'єктом дослідження в роботах І. Коваль-Фучило, О. Микитенко, Л. Мушкетик, М. Пазяка, Н. Шумади та ін., присвячених вивченню різних жанрів української традиційної усної народної творчості (голосіння, балади, казки тощо). Проте з позиції фольклористики питання артикуляції концепту смерті в українських пареміях залишається відкритим і вимагає широкого вивчення, тому *метою* статті є вивчення специфіки інтерпретації концепту *смерть* у творах малих жанрів українського фольклору, що входять до різних виданих зібрань, які містять записи прислів'їв і приказок, зроблені впродовж другої половини 19–20 століть у різних регіонах України [9; 10; 11; 13].

Звернення саме до малих жанрів зумовлене тим, що паремії – це лаконічні тексти, де відбувається максимальна концентрація концептів, тобто вже зазначених сталих образних уявлень. На думку Н. Ковальської, паремія – це «мовне явище, яке відображає всі когнітивні процеси, пов'язані з досвідом та пізнавальною активністю особистості» [4, с. 417].

Серед паремій особливої уваги вимагають прислів'я та приказки, оскільки вони «є узагальненою пам'яттю народу, висновками з життєвого

досвіду, який дає право формулювати погляди на етику, мораль, історію й політику» [14, с. 5], демонструють «процес мовної вдосконаленості людства, оскільки в одному реченні зосередилася вся когнітивна сутність людини: історія, досвід, пам'ять уявлення, світосприйняття, горе й радість, страждання й щастя» [4, с. 417].

В українській фольклористичі до сьогодні не з'ясоване питання про жанровий статус прислів'я та приказки: вони можуть розглядатися як єдиний жанр [8, с. 41] і як два самостійні жанри. Аналіз малих форм українського фольклору дає можливість погодитися з авторами словника наукової термінології «Східнослов'янський фольклор», які розмежують прислів'я та приказки й визначають їх так: 1) Прислів'я – це самостійно оформлене судження, що характеризується логічною завершеністю. У стислій формі прислів'я підсумовує спостереження життєвих явищ, визначає в них характерне й особливе, надає загальний висновок, який може бути застосований до характеристики аналогічних явищ або подій [3, с. 266]; 2) Приказка – образний вираз, елемент судження, що характеризує людину, її характер, явища природи та суспільного життя. Приказка – образне поняття, що дає зображеному певну оцінку виражену в експресивній формі» [3, с. 259].

Концепт *смерть*, закорінений у прислів'ях і приказках, є базовим у світоглядних знаннях українців. Він утілює всі уявлення про життя та його завершення, картини потойбіччя, перехід до нього та співіснування зі світом мертвих. У фольклорі смерть представлена як один із чільних складників міфологічної картини світу, протиставлений життю, момент переходу людини зі світу живих до світу мертвих, межа між цими світами, являє собою «головний зміст і характеристику того світу» [2, с. 487]. Смерть у народних уявленнях часто представлена як сон, наприклад, «*Смерть спати вкладає – не прокинешся*», як буття в іншій формі, тому «*Його тіло не дасть більше тіні*», прощання тіла з душею («*Душа не пташка – не виженеш!*»), «*Смерть – розлука душі й тіла*»).

В уявленні людей смерть є такою реальністю, як і життя, власне, вона є незаперечним складником людського буття: «*Вечеря на столі, а смерть за плечима*», «*Гадка за морем, а смерть перед носом*», «*Смерть дорогу знайде*», «*Смерть вістки не посилає*», «*День за день, ніч за ніч, і ближче до смерті*», «*Думка за горами, а смерть за плечима*», «*Смерть – неминуча дорога*».

Люди ніколи не применшували значущість смерті в потоці буття. Вона – константа, і ніщо не могло вплинути на її сценарій: «*Скільки людей, стільки смертей*», «*Скільки не радіти, а смерті не минути*», «*Смерть нікого не міне*», «*Скільки не жити, а смерті не відбити*».

Стверджуючи неминучість смерті, паремії говорять і про закономірність зміни поколінь (звідси імперативний характер прислів'я «*Не лізь поперед батька в пекло!*», оскільки це – порушення усталених буттєвих норм), про неперервність життя як такого («*Після нас не буде нас, будуть люде, та не ми*»).

Прислів'я пов'язують основні «етапи» індивідуального людського буття, ставлячи в один ряд народження, одруження та смерть, зберігаючи так рудименти анімістичних уявлень про перехідний характер цих моментів індивідуальної біографії людини: «*Людина трічі дивна буває: як родиться, жениться та вмирає*», а вся різноманітність і різнобарвність життя вміщується в короткій формулі: «*Уродився, оженився, смерті вклонився*». Принагідно зазначимо традиційну для народного міфопоетичного мислення ототожнення смерті та одруження. «*Смерть прийшла, з землею одружилася*», «*Смерть прийшла, з землею повінчалася*», «*Залишив удовицю, бо прийшла смерть, поклала в землю*».

Сприйняття смерті часто було достатньо спокійним: «*У веселу годину і смерть не страшна*», «*День та ніч – доба геть, а до смерті ближче*», «*І всяк помре, як смерть прийде*», «*Двом смертям не бувати, а однієї ніяк не минути*», «*У гурті й смерть не страшна*». Правда, очікувана близька смерть уважалася тяжкою мукою. У народі говорили: «*Відома смерть страшна*», «*Страшно не вмирати, а про смерть свою знати*», «*Видима смерть страшна*». Нерідко було так, що люди наділяли смерть своєрідною «функцією спокути»: «*Смерть усе виправить*», «*Смерть горбатого вилікує*», «*Смерть платить усі борги*», «*Тільки-то й правда на світі, що смерть: вона знає, хто бідний, а хто багатий*». Перетинаючи межу «того світу», людина, за традиційним народним уявленням, відчувала полегшення. Були також парадоксальні випадки, коли погрожування смертю сприймалися як звільнення від мук, карань тощо, наприклад: «*Горітимеш, болітимеш, смерті благатимеш*», «*Боже, як прийде час умерти, не допусти довго лежати – кажи прийти смерті*», «*Дай, боже, умерти, але не просити смерти*».

Безперечно, в основному сприйняття смерті було все ж таки негативним. Вона означала крах усього, межу, руйнацію, фінал життя за найрізноманітніших обставин: «*А за мною молодю ходить смертонька з косою*», «*Перед смертю не надихаєшся*», «*Просимо смерти, а боїмося умерти*». Однак варто зазначити, що деякі з наведених прислів'їв уже змінили своє значення, як про це говорить Н. Ковальська: «З часом паремії змінювалися, відмирили старі й народжувалися нові зразки, відбувалося безперервне шліфування, розширення, звуження чи зміна значень, змінюва-

лася їх семантика тощо» [4, с. 414]. Наприклад, прислів'я «*Перед смертю не надихаєшся*» сьогодні вживається не в сенсі відстрочення та небажаності смерті, а за асоціацією, скажімо, коли йдеться про те, що людина не встигне завершити справу вчасно. Інше прислів'я – «*Смерть горбатого вилікує*» – уживається, коли йдеться про сталість певних набутих негативних людських характеристик і неможливість їх позбавитися.

Іноді смерть сприймається як своєрідне моральне право людини на вибір, про що свідчать вислови на кшталт: «*Краще смерть храбра, ніж ганебна*», «*Або смерть, або торба грошей*», «*Краще вмерти стоячи, як жити на колінах*».

Прислів'я передбачають різну посмертну долю, можливість повного щезнення або присутності в пам'яті живих залежно від того, як людина жила, тому імпліцитно виявляється думка, що гідне або негідне життя зумовлює й посмертне буття («*Рада душа в рай, та гріхи не пускають*», «*До Бога важкий шлях, а до пекла прямиєсенький*»), а тому й жити потрібно з оглядкою на неминучість смерті: «*Собаці собача смерть*», «*Смерть злим, а добрим – вічна пам'ять*», «*Яке життя – така і смерть*», «*Смерть – підсумок життя*». Хоч іноді вербалізується й думка, що «*Смерть усе змие*», нівелює всі наслідки та результати життя. Важливо й те, що вмерти можна лише раз, жодних повторів, щоб будь-що виправити, не може бути: «*Двічі не вмирати*», «*Одна мати народила, одну й смерть давала*».

У народній свідомості смерть дає змогу виявити сутнісні буттєві моменти, передусім уявлення про справжній прояв природної рівності, оскільки за межами земного життя все, що розрізняло людей, виявляється несуттєвим: «*Тільки то й правда в світі, що смерть: вона не знає, хто бідний, а хто багатий*», «*Як не живеш, а усе ж труни не минеш*», «*Ми візьмем з собою штири дошки й землі трошки*», «*Земля – наша мати: всіх зрівняє і помирить*».

Концепт смерті невіддільно пов'язаний із певними образами уявленнями, метафорами, перифразами, що побутували в усній народній творчості. У фольклорній традиції смерть асоціюється з прахом, землею, глиною, наприклад: «*Хто зі смертю, то до ями, а хто живий, той із нами*», «*Смерть обняла, землею покрила*», «*Більше сажня землі ніякий пан не потребує*», «*Вже землю топтати більше не буде*». Водночас поширене уявлення про неї як про шлях, переміщення в одному напрямку: «*Смерть – неминуюча дорога*», «*З ліску дождесся, а з піску ніколи*», «*Ох уже йде путь, мені на світі не быть*».

Для паремій притаманна антропоморфізація смерті. Персоніфікуючи смерть, українці уявляли її гендерно визначеною – це була особа жіночої

статі, котра мала жаский, кістлявий вигляд: «Смерть – зла баба», «Смерть кістлява уній-мала», «Думка ген-ген літає, а тітка-смерть за плечі хапає». Вона постійно в русі, асоціюється з певними діями: забирає, обнімає, приходиться, вінчає із землею, стоїть за плечима тощо.

Смерть підсвідомо пов'язана з чорним кольором: це доводять численні психолінгвістичні експерименти на асоціативні ряди, а крім того, народна ритуалістика. Цей колір пов'язувався з ніччю, смертю, трауром, лихом, словом, усім, що так чи інакше пов'язано із завершенням життя. При цьому варто зазначити, що на живописних полотнах смерть зображалася у вигляді персонажа, удягненого в білі шати. Цей колір мав частково негативну конотацію: як і чорний, він асоціювався з трауром та образом смерті загалом, оскільки був кольором жалоби, адже відомо, що покійників одягали в біле та покривали саваном того ж кольору. Привиди та мерці, які, за свідченням билиць і бувальщин, увижаються людям, теж «одягнені» в біле. Ця колористика зберігається в пареміях: «Смерть білим снігом лягає», «Чорний як смерть», «Білий як смерть». У колористиці інших жанрів часто спостерігаємо чітку опозицію цих кольорів, наприклад, за спостереженням О. Микитенко, у традиційних плачах основою для протиставлення життя і смерті слугує дихотомія «чорне – біле», пов'язана з універсальним протиставленням «той» світ (чорний) і «цей» (білий) [6, с. 199].

Отже, концепт *смерть* – це концентрація людського досвіду й уявлень, пов'язаних із процесом завершення життя. З погляду фольклористики

концепт *смерть* демонструє складні когнітивні процеси навколо цього етапу буття. Смерть є одним із найбільш поширених образів народної традиції, що глибоко закоренився в пареміях, передусім у прислів'ях і приказках. У народній уяві збереглося персоніфіковане зображення смерті (стара кощава жінка, найчастіше вдягнена в біле), символічна колористика (найбільш характерними кольорами є чорний і білий), психологічна настанова (смерть сприймається як невіддільна, невідворотна частина людського буття). Паремії, на відміну від інших фольклорних жанрів, повно репрезентують амбівалентність образу смерті, як і двоякість ставлення до неї: з одного боку, це трагічне явище, з іншого – звільнення від земного тягара, вивільнення безсмертної душі тощо.

У пареміях уявлення про смерть передаються через дію або процес (умирати, умерти, гаснути, гинути), предмети та явища, що асоціюються зі смертю (земля, свічка, могила, дошка, лопата, похорон, ладан), з потойбіччям (пекло, рай), інобуттям (тіло без тіні, без душі) тощо.

Попри великий пласт опрацьованих творів і широкий спектр розвідок, дослідження паремійного здобутку залишається перспективною галуззю фольклористики. Це насамперед стосується проблеми інтерпретацій малих фольклорних форм, пов'язаних із фундаментальними онтологічними категоріями (життя, смерть, любов тощо), оскільки варіативність їх значень безпосередньо пов'язана з психологією людини, її життєвим досвідом, часом й обставинами, у яких вона функціонує тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк О.О. Концепти життя і смерть: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / Київ. нац. лінгвіст. ун-т. Київ, 2008. 214 с.
2. Войтович В.М. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 662 с.
3. Восточнославянский фольклор: словарь научной и народной терминологии / редкол. : К.П. Кабашников (отв. ред.) и др. Мінськ : Наука і тэхніка, 1993. 478 с.
4. Ковальська Н.А. Паремії як засіб відображення когнітивних процесів. *Вісник Львівського університету* : збірник наукових праць. 2004. Вип. 34. Ч. I. С. 412–418.
5. Кузьменко О. Фольклорний концепт: визначення терміна, структурні параметри та типи. *Народознавчі зошити*. 2018. № 6 (144). С. 1439–1447.
6. Микитенко О.О. К этнопоэтике фольклорного текста: цвет в украинском и балканославянском погребальном плаче. *Ethnolinguistica Slavica: К 90-летию академика Н.И. Толстого*. Москва : Индрик, 2013. С. 197–211.
7. Мушкетик Л.Г. Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі української та угорської оповідальної традиції. Київ : ДСГ, 2010. 320 с.
8. Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. 201 с.
9. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру /. упоряд. М.М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 1990. 524 с.
10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
11. Українські прислів'я та приказки. Київ : Віват, 2017. 256 с.

12. Федорюк Л.В. Концепт смерть в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і динаміка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Вінниця, 2018. 22 с.
13. Шумада Н.С. Народ скаже, як зав'яже: українські народні прислів'я, приказки, загадки / упор. та передм. Н.С. Шумада. Київ : Веселка, 1971. 229 с.

REFERENCES

1. Blyzniuk O. O. (2008) Kontsepty zhyttia i smert : lnhvokulturolohichniy aspect (na materialy paremiinoho fondu ukrainskoi ta italiiskoi mov) [Concepts of life and death: linguistic and cultural aspect (based on the paremy fund of Ukrainian and Italian languages)] (PhD Thesis), Kyiv: Kyiv National Linguistic University.
2. Voitovych V. M. (2002) Ukrainska mifolohiia [Ukrainian Mythology], Kyiv : Lybid.
3. Kabashnikov K. P. (ed) (1993) Vostochnoslavianskiy folklor: Slov. nauch. i nar. Terminologii [East Slavic folklore: Dictionary of scientific and folk terminology], Minsk: Navuka i tekhnika.
4. Kovalska N. A. (2004) Paremii yak zasib vidobrazhennia kohnityvnykh protsesiv [Paremiology as way of reflecting cognitive processes]. *Bulletin of Lviv University*, vol. I, no. 34, pp. 412–418.
5. Kuzmenko O. (2008) Folklornyi kontsept: vyznachennia termina, strukturni parametry ta typy [Folklore concept: definition of the term, structural parameters and types]. *Ethnographic notebooks*, vol. 6, no 144, pp. 1439–1447.
6. Mykytenko O. O. (2013) K etnopoetike folklorного teksta: tsvet v ukrainskom i balkanoslavianskom pogrebalnom place [On the ethnopoetics of folklore text: color in the Ukrainian and Balkan Slavic burial lament]. *Ethnolinguistica Slavica: on the occasion of the 90th anniversary of academician N.I. Tolstoy*. Moscow : Indrik, pp. 197–211.
7. Mushketyk L. H. (2010) Liudyna v narodnii kaztsi Ukrainskykh Karpat: na materialy ukrainskoi ta uhorskoi opovidalnoi tradytsii [Man in the folk tale of the Ukrainian Carpathians: on the material of Ukrainian and Hungarian narrative tradition]. Kyiv : DSH. (in Ukrainian)
8. Paziak M. M. (1990) Pryslivlia ta prykazky: Liudyna. Rodynne zhyttia. Rysy kharakteru [Proverbs and sayings: Man. Family life. Characters]. Kyiv : Naukova dumka. (in Ukrainian)
9. Paziak M. M. (1984) Ukrainski pryslivlia ta prykazky: Problemy paremiolohii ta paremiohrafii [Ukrainian proverbs and sayings: Problems of paremiology and paremiography]. Kyiv : Naukova dumka. (in Ukrainian)
10. Nomys M. Ukrainski prykazky, pryslivlia i take inshe (1993). [Ukrainian proverbs, sayings and so on]. Uklav M. Nomys. Uporiad., prymit. ta vstupna st. M. M. Paziaka. Kyiv : Lybid. (in Ukrainian)
11. Vivat (2017) Ukrainski pryslivlia ta prykazky [Ukrainian proverbs and sayings], Kyiv: Vivat.
12. Fedoriuk L. V. (2018) Kontsept smert v ukrainskii kohnityvno-movnii kartyni svitu : struktura, statyka i dynamika [The concept of death in the Ukrainian cognitive-linguistic picture of the world: structure, static and dynamic] (PhD Thesis), Vinnytsia : Donetsk National University of Vasil Stus.
13. Shumada N. S. (1971) Narod skazhe, yak zaviazhe: ukrainski narodni pryslivlia, prykazky, zahadky [People will tell how to tie: Ukrainian folk proverbs, sayings, riddles]. Kyiv : Veselka.